

Musayeva Dilsuz Tuychiyevna
f.f.f.d. (PhD), Qarshi davlat universiteti
Lingvistika kafedrası dotsenti v.b.
Email: dilsuz.musayeva@gmail.com
Tel.: +998975854248

**XX ASR INGLIZ VA O‘ZBEK ADABIYOTIDA BADIY PSIXOLOGIZM
HODISASINING TAKOMILIGA DOIR**

Annotatsiya: Badiiy psixologizmning XX asr ingliz va o‘zbek nasrida paydo bo‘lishi va takomili borasida XIX asrning 70-80-yillarida G‘arbiy Yevropada ingliz, fransuz va rus ijodkorlarining ta’siri nihoyatda katta bo‘lgan. Ushbu yo‘nalish namoyandalari o‘zlaridan avval ijod qilgan yozuvchilar tajribasi, badiiy psixologik maktab asoschilari ijod uslubi ta’sirida o‘z badiiy obrazlarini mohirona tasvirlash hamda davrning ijtimoiy-psixologik muammolarini, kezi kelganda shaxs fojeasini badiiy tasvirlashda ulkan natijalarga erishganlar. Ushbu maqolada 20-asr ingliz va o‘zbek adabiyotining bir necha vakillari ijodiga badiiy-psixologik nuqtayi nazardan yondashgan holda nazar tashlaymiz.

Kalit so‘zlar: 20-asr adabiyoti, badiiy psixologizm, qahramon, ichki kechinmalar, ruhiyat, yozuvchi, badiiy asar.

Musaeva Dilsuz Tuychievna
PhD in Philological Sciences
Acting Associate Professor of the
Department of Linguistics,
Karshi State University
Email: dilsuz.musayeva@gmail.com
Tel.: +998975854248

THE DEVELOPMENT OF LITERARY PSYCHOLOGISM IN XX CENTURY ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Abstract: The emergence and development of literary psychologism in 20th-century English and Uzbek prose were greatly influenced by 19th-century English, French, and Russian writers from Western Europe during the 1870s and 1880s. Representatives of this trend skillfully depicted their artistic characters. They achieved great results in portraying the social and psychological issues of the time, and, when necessary, the personal tragedy of individuals, influenced by the creative styles of writers who had come before them, as well as the founders of the psychological school of literature. This article will review the works of several representatives of 20th-century English and Uzbek literature from a literary-psychological perspective.

Keywords: 20th-century literature, literary psychologism, character, inner experiences, psychology, writer, literary work.

Мусаева Дилсуз Туйчиевна

д.ф.ф.н. (PhD), и.о. доцента Кафедры языкознания,
Каршинского государственного университета

Email: dilsuz.musayeva@gmail.com

Тел.: +998975854248

РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПСИХОЛОГИЗМА В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Аннотация: Возникновение и развитие литературного психологизма в английской и узбекской прозе XX века во многом были обусловлены влиянием писателей Западной Европы XIX века — английских, французских и русских авторов 1870–1880-х годов. Представители этого направления

мастерски изображали художественные образы, добившись больших успехов в освещении социальных и психологических проблем того времени, а также, при необходимости, личной трагедии индивидов, что было обусловлено влиянием творческих стилей предшественников и основателей психологической школы литературы. В данной статье рассматриваются произведения нескольких представителей английской и узбекской литературы XX века с литературно-психологической точки зрения.

Ключевые слова: литература XX века, литературный психологизм, характер, внутренние переживания, психология, писатель, литературное произведение.

Kirish

Insoniyat sivilizatsiyasi nafaqat fan-texnika taraqqiyoti bilan, balki ma'naviy barkamollik, axloqiy yetuklik, ruhiy poklik kabi kategoriyalar bilan ham belgilanadi. Insonda ushbu sifatlarni kamol toptirish har doim badiiy so'z zimmasida bo'lib, jamiyat a'zolaridagi ma'naviy qadriyatlar hisoblangan shaxs erki, adolat, odob, mehru oqibat, insoniylik, ziyolilik, intellektuallik kabi xislatlarni rivojlantirgan hamda zulm-istibdod, mahdudlik, yovuzlik, haqsizlik, xiyonatkorlik, yolg'onchlik, johillik, kibr, olchoqlik, tubanlik kabi salbiy illatlarga qarshi kurashib kelgan. Shu tariqa, badiiy adabiyot o'zining tarixiy missiyasini sharaf bilan bajarib, o'zida jamiyat a'zolarining orzu-intilishlarini aks ettirib, muttasil izlanishda bo'lib kelgan.

Adabiyotlar tahlili

Ilohiy ta'limotlarda ham, dunyo olimlari-yu mutafakkirlari, shoirlari-yu faylasuflari nazarida ham bosh maqsad insonning berilgan ne'matlarga shukur qilib, aziz umrini samarali, mazmunli, halol, fayzli, savobga to'la kechirishi,

hammaga ibrat bo'lishi, kamolotga yetishish yo'lida harakat qilishi, o'zidan ezgu nom qoldirishi, zurriyodlarini yaxshi tarbiya qilishi, vaqtini yaxshi amallarga sarflashi lozimligi haqida fikrlar mavjud.

Umar Xayyomning quyidagi ruboiysida olam haqida ibratli fikrlar berilgan:

Ey, g'ofil, bilmaysan, bu olam hechdir,

Negizing shamolu, bir tutam hechdir.

Ikki yo'qlik aro qolmish borlig'ing,

Atrofiging yo'qlig-u-o'rtang ham hechdir. [8, 24]

Ushbu ruboiy kishini mushohadaga undaydi: “Men kim?”, “Nima uchun dunyoga kelganman?”, “Savobim ko'pmi yo gunohim?”, “To'g'ri umr kechiryapmanmi?”, “Xatoga yo'l qo'ymayapmanmi?”, “Vaqtimni behuda ishlarga sarf qilmayapmanmi?” Bu kabi savollar har bir kishini o'ylashga majbur qiladi. Shunday ekan, to'g'ri yo'l nimada? Javob aniq: yorqin yo'l shaxs siyratini mukammallashtirishda, uning ichki olamini go'zalliklarga oshno qilishda. Badiiy asarlarni o'qib, anglagan inson o'zining kimligini anglaydi, umrini sarhisob qiladi. Haqni botildan, savobni gunohdan, to'g'rini noto'g'ridan, foydani zarardan farqlashni o'rganadi. “Yuragimiz kundan kun toshdan ham qattig' bo'lur. Yurakni eritayluk, ruh beraylik, inqiroz bo'lmayluk” [7, 24], degan edi buyuk Cho'lpon. Odam qorin uchun emas, ko'ngil uchun yashasa, dunyo go'zallashadi, atrofdagilarga mehr ulashib yashasa, insonlarning umri uzayadi. Jahon tarixidagi buyuk siymolardan bo'lgan Navoiy, Boburlar shaxsiyatidagi olijanobliklar, samimiy mehr, mardlik, do'stlik, hayotsevarlik, donishmandlik kabi fazilatlarining ildizi ularning nihoyatda ilimli, ma'rifatli, ruhiy olami boy insonlar ekanligidir. Shuning uchun ham Navoiy: “Olam ahli, bilingiz, ish emas dushmanlig', yor o'lung bir-biringizgakim, erur yorlig' ish” deb xitob etgan bo'lsa, Bobur: “Bori elga yaxshilig'” qilishni targ'ib qilgan.

Shunday ekan, XX asrda jahon adabiyoti, jumladan, milliy o'zbek adabiyotida ham inson psixologiyasi talqiniga keng e'tibor qaratilganligi bejiz emas. Ijodkorlar hozirgi adabiy jarayonda inson iqlimini kashf etish, mohiyatan anglab yetish sari dadil qadam bosdilar, o'z asarlarida tasvirlangan qahramonlarining ichki dunyosini yoritishga, ijtimoiy "men"ni emas, balki o'zining kimligini idrok etishga urinayotgan, o'z "men"ini izlayotgan, o'z qalbiga sinchkov nazar tashlayotgan muqaddas insonni tasvirlash, talqin qilishga alohida e'tibor bera boshladilar.

Tadqiqot metodologiyasi

Inson ruhiyati juda keng olam bo'lib, undagi hissiyot va tuyg'ular ikki xil shaklda o'zini namoyon qiladi : 1. Aniq mantiqqa asoslangan, bo'ysungan, tashqi olam haqida tasavvur va qarashlarga ega hissiyotlar, qarashlar. (Bunday tuyg'ular insonning jamiyatga, odamlarga bo'lgan munosabatlarini ifodalaydi. Ularni ong, ichki sezimlar sintez qilib beradi). 2. Ong osti kechinmalari, ya'ni insonning ruhiyatida doim bor bo'lgan, tashqi olam bilan muloqot qilib turadigan hissiyotlar, tuyg'ular (bu kabi hissiyotlar inson harakatini ta'minlaydi). Bizning hissiyotlarimiz ma'lum ma'noda aniq bir mantiqqa tobedek tuyulsa-da, lekin ana shu his-tuyg'ularni yuzaga chiqarishga sabab bo'ladigan narsa ongosti hislaridir. Ruhiyatimizda anglangan hislardan ko'ra, anglanmagan ongosti hissiyotlar har tomonlama benihoyadir.

Ingliz adabiyoti dunyodagi eng boy va ko'plab milliy adabiyotlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan adabiyotlardan biridir. Choserning "Kenterberi hikoyalari"dan boshlangan ingliz adabiyoti yozuvchilarining har bir yangi avlodi, shubhasiz, o'z vakillarini jahon adabiyoti klassiklari namoyandalari sifatida yetishtirdilar. Shubhasiz, Yevropada va xususan, Angliyada psixologik nasrning

rivojlanishini italyan, ispan, nemis Uygʻonish davri gumanistlarining yutuqlari va uning taʼsirisiz tasavvur qilib boʻlmaydi.

Asrlar davomida davom etayotgan adabiyotlarning oʻzaro taʼsir jarayoni badiiy psixologizm taraqqiyoti nuqtai nazaridan alohida qiziqish uygʻotadi. Psixologik tahlil usullarining takomillashuvini Yevropa yozuvchilarining avloddan-avlodga oʻtgan ijodida kuzatish mumkin.

Tahlillar va natijalar

Psixologik tahlilni takomillashtirishga ingliz realizmining yorqin namoyandalari va, albatta, birinchi navbatda, Charlz Dikkins katta hissa qoʻshgan. Dikkins jahon adabiyoti tarixida oʻzining chinakam xalqchil asarlari bilan muhim oʻrin egalladi. Uning ijodi ingliz adabiyotida salmoqli ulushni tashkil qiladi. U haqli ravishda Angliyaning xalq yozuvchisi, uning milliy iftixori sifatida eʼtirof etilgan. Dikkins ingliz adabiyotida birinchilardan boʻlib azob-uqubatlarga duchor qilingan oddiy xalq hayotini realistik tasvirlab koʻrsatdi. Boylar va kambagʻallar orasidagi keskin qarama-qarshiliklarni ifodalagan yozuvchi hamma vaqt quyi tabaqadagi kishilarning manfaatlarini himoya qilgan. Uning romanlari ijtimoiy adolatsizliklarni fosh qildi, oddiy fuqaroning haq-huquqlari tarafdori boʻldi, mehnat ahlining qadr-qimmatini ulugʻladi, uning goʻzalligini, ezgu maqsadlarini kuylab, xudbin jamiyatning jirkanch manzaralarini ayovsiz tanqid ostiga oldi.

Dikkins romanlarida ruhiy kechinmalar koʻp sahifalarda batafsil tahlil qilinadi. Masalan, yozuvchi “Nikolas Niklbining sarguzashtlari” asarida oʻlimidan oldin tavba qilgan Ralf Niklbining fikrlari va his-tuygʻularini batafsil tasvirlaydi. U romanlarida “Tabiiy xayolotning kuchi va badiiy tasviri bilan odamlar xotirasida inson tabiati toʻgʻrisida shu qadar xilma-xil va rangdor tasavvurlarni muhrlab qoldirgan”ligi eʼtirof etilgan [3, 38]. Dikkinsning barcha asarlari insonparvarlik

g'oyalari bilan sug'orilgan. U qahramonlarining ayanchli taqdirларini tasvirlaganida ham quvnoq insoniylik kayfiyati sezilib turadi.

Angliya tanqidiy realizm adabiyotining yana bir zabardast vakili, Dikkensning zamondoshi, buyuk satirik yozuvchi Uilyam Tekkereydir. Uning "Snoblar kitobi" asarida ilk marta "snob" so'zini qo'lladi. Snobizm tushunchasi ostida adib Angliya davlat tuzumining yuqori qatlamlarida hukm surgan illatlarni nazarda tutgan. Tekkerey tasavvurida "snob" – bu o'zidan yuqori lavozimda turuvchilarga itoatgo'ylarcha qulluq qiladigan, past lavozimda ishlaydiganlarga esa nafrat bilan qaraydigan kimsalardir. Ammo yozuvchi bu so'zning ma'nosini juda kengaytirib, unga burjua jamiyatidagi barcha illatlarni – laganbardorlik, baxillik, yirtqichlik, toshbag'irlik, munofiqlik, kuchsiz kishilarni ezish, kamsitish, xo'rlash kabi illatlarni ham kiritadi. Tekkerey bu hajviy asarida "Angliya burjua jamiyati" deyish o'rniga "la'nati snob jamiyati" degan iborani ishlatgan. Adib barcha illatlarni keltirib chiqaradigan snobizmni ayovsiz fosh qiladi. Snoblar jamiyatning barcha qatlamlari orasida mavjud. Ularning yashovchanligi, hozirgi davrgacha ham yetib kelganligini ko'rib, bilib turibmiz. Tekkerey asarlarining yashovchanligining siri ham shunda. Ingliz adabiyotining mashhur namoyandasi U.M. Tekkerey personajlarning fe'li-faoliyatini ifodalashda, psixologik qiyofalarini yaratishda ularning insoniy sifatlariga jiddiy ahamiyat beradi. U.M. Tekkereyning, shuningdek, opa-singil Brontelar va J. Eliotning asarlarida ijtimoiy psixologiya yaqqol aks etgan. Ijtimoiy hayot sharoitlarining inson ruhiyatiga ta'sirini haqqoniy namoyon etish realizm vakillari ijodining eng xarakterli jihati hisoblanadi. Inson fe'li-faoliyatida nomukammalliklar hamisha yashovchan, tafakkur kishilari ana shunday noqisliklarni yo'qotish uchun ma'naviy kurash olib boradilar.

Asarni o'qigan kitobxon ko'z o'ngida hamma narsa aniq namoyon bo'ladi. Romanda "Taraqqiyot o'zining noto'g'ri tomonini ko'rsatgani uchun" emas, balki

“taraqqiyot yetakchilarining” ruhiy tabiatining o‘ziga xos xususiyatlari tufayli – ayniqsa, aqlli, mohir, amaliy, qudratli va shafqatsiz odamlar, ular uchun hayot mazmuni o‘z kuch-qudrati orqali qo‘lga kiritilgan hokimiyat vositasida o‘zini ko‘rsatishdir, degan g‘oya turli shakllar, ranglar, ohanglarda ifodalangan.

XX asrning birinchi choragida g‘arb adabiyotshunoslik ilmida psixologik yo‘nalish Freyd asos solgan psixoanaliz ta’limoti asosida rivojlandi. Bu borada maxsus yo‘nalishlar yuzaga keldi. Psixoanaliz ta’limotiga ko‘ra, badiiy asar ongsizlik psixologiyasi bilan uzviylikda tahlil qilinadi. Badiiy asarda inson psixikasidagi ongsizlik holatlaridan kelib chiqqan harakatlarning natijasi tarzida qaraladi.

O‘zbek romannavisligi XX asr mobaynida inson ruhi dialektikasini tasvirlashda yangi cho‘qqilarni egalladi. Ushbu davr adabiyotining muhim xususiyatlaridan biri – tarixiy mavzuning yetakchi o‘rin egallashida ham namoyon bo‘ldi. “O‘tgan kunlar“, “Mehrobdan chayon“, “Abulfayzxon“, “Yorqinoy“, “Buxoro jallodlari” kabi yetuk tarixiy asarlarda mualliflar asar janri tabiatidan kelib chiquvchi o‘ziga xosliklar va o‘zlarining alohida uslublari bilan ajralib tursalar-da, mushtarak xususiyat sifatida badiiy-psixologik tahlil va tarixiylik prinsipining yuksak namunalarini ko‘rsatdilar. Yuqorida nomlari zikr etilgan adabiyot namunalarida koinot sarvari bo‘lgan inson zotini anglash, uning tabiatini tushunish, idrok etish, ichki sezimlar orqali idrok etish, personajlar xarakterini teran tasvirlash, yozuvchi dunyoqarashini mafkuraga bo‘ysundirmaslik, inson qadri masalasiga umuminsoniy qadriyatlar asosida yondashish, tasvirda milliy jozibaga erishish kabi xususiyatlar o‘zbek adabiyotining jahondagi ilg‘or adabiyotlar darajasiga intilib borayotganini ko‘rsatdi. O‘zbek adabiyotining 20-yillardagi bu yutuqlari keyingi bosqichlarda o‘ziga xos tarzda kamol topa bordi. [4, 40]

Abdulla Qodiriy o‘zining “O‘tgan kunlar” asari bilan o‘zbek romanchiligida ruhiy tasvirning yuzaga kelishiga, uning realistik tasvirlanishiga asos soldi. U birinchi bor romanchiligimizda psixologizmning dinamik prinsipini qo‘lladi; qahramonlar ichki dunyosini tashqi qiyofa, xatti-harakatlar orqali voqe bo‘lishini teran tahlil qila bildi.

Adabiyotshunos olim U.Jo‘raqulovning ta’kidlashicha, insoniyatga ruh haqida juda kam bilim berilgan. Ko‘p bora ta’kidlanganidek, insonshunoslik, ya’ni, ruhshunoslik vazifasiga loyiq birgina talqin vositasi bor, u ham bo‘lsa faqat adabiyotdir. Shu bois, hatto butun dunyoga mashhur Z.Freyd, K.Yung, E.Fromm, J.Lakan kabi psixoanalitiklar ham, yaratilgan tadqiqot obyektlari tirik odam bo‘lishiga qaramasdan, o‘z xulosalarida badiiy adabiyotga tayanadilar. [2, 238]

XX asrda yaratilgan Abdulla Qahhorning “Sarob” romani inson ruhiyatining subyektiv holatiga nisbatan qiziqishni oshirdi. Muallif yuzaga keltirgan psixologizmning analitik prinsipi individning ichki dunyosini, psixik harakatning subyektiv qonuniyatlarini ochishga qaratilgandir. Realizm qonuniyatlari hayot haqiqatiga sodiq qoladi. Badiiy tasvir markazi bu yerda ham insondir, lekin uning mohiyati tashqi tomondan ko‘rsatilmasdan, balki ichki tomondan tasvirlanadi. Romanda qahramonning psixologik holati, ushbu holatning betinim o‘zgara borishi, o‘y-fikrlari va mushohadalarining miqyosi o‘rganiladi. Adib Abdulla Qahhor “Sarob” romanida ko‘proq qahramon shaxsiyatidagi ziddiyatli o‘y-xayollar talqiniga, ijtimoiy muhitga qaratadi.

Sho‘ro davri adabiyotida inson ruhini chuqur aks ettirishning, qahramonning ichki dunyosini, orzu-xayollarini, o‘y-kechinmalarini, dramalarini ta’sirchan ifodalashning eng qulay yo‘li bo‘lgan tushlardan foydalanish ham ma’lum ma’noda ta’qiqlab qo‘yilgan masalalar qatorida edi, deyish mumkin. Shunga qaramay, ijodkorlarimiz o‘z asarlarida u yoki bu maqsadda tush epizodidan

foydalanganlar. Hozirgi milliy adabiyotimizda esa bu vositadan keng foydalanilyapti.

XX asr o'zbek adabiyotida, xususan, yozuvchi O'tkir Hoshimov ijodida bu hodisa alohida san'at darajasiga ko'tarilgan. Yozuvchi o'z asarlari syujet qurilishida tush epizodlaridan o'ziga xos shaklda keng foydalanadi. U ayrim asarlari kompozitsiyasini to'la holda tush vositasida shakllantirib, voqelikni kitobxonga yetkazadi.

Xulosa

Umuman olganda, badiiy psixologizmning XX asr ingliz va o'zbek nasrida paydo bo'lishi va takomili borasida XIX asrning 70-80-yillarida G'arbiy Yevropada ingliz, fransuz va rus ijodkorlarining ta'siri nihoyatda katta bo'lgan. Ushbu yo'nalish namoyandalari o'zlaridan avval ijod qilgan yozuvchilar tajribasi, badiiy psixologik maktab asoschilari ijod uslubi ta'sirida o'z badiiy obrazlarini mohirona tasvirlash hamda davrning ijtimoiy-psixologik muammolarini, kezi kelganda shaxs fojeasini badiiy tasvirlashda ulkan natijalarga erishganlar.

Hozirgi davr o'zbek nasrida Erkin A'zam, Xurshid Do'stmuhammad, Isajon Sulton, Salomat Vafo, Qo'chqor Norqobil, Ulug'bek Hamdam, Zulfiya Qurolboy qizi kabi ijodkorlarning hikoya, qissa va romanlarida inson qalbiga nazar tashlash kuchayganligini ko'rish mumkin. Chunonchi, hayotiy voqealarni, qarama-qarshiliklar, turli muomala-munosabatlar tizimini ta'sirchan, jonli, jozibali shaklda tasvirlash maqsadini inson obrazi tarkibida ifodalay olish, ustiga-ustak, bu jarayonlarni obrazli yo'sinda bera olish o'ta og'ir va mashaqqatli faoliyat. Yozuvchining san'atkorligi ana shu murakkab vazifani qay tarzda bajara olganligi bilan o'lchanadi va baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1991, – B. 304.
2. Jo‘raqulov U. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. Ilmiy-nazariy tadqiqotlar, adabiy-tanqidiy maqolalar. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2015. – B. 356.
3. Jahon adiblari adabiyot haqida. Ozod Sharafiddinov tarjimalari. -Toshkent, Ma‘naviyat.2010. – B. 38.
4. Karimov I, Mamajonov S., va b. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi, Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – B. 543.
5. Karimov Hakimjon. Kechagi o‘zbek nasrida hayot haqiqati va inson konsepsiyasi (70-80-yillar). Monografiya. –T.:Yangi nashr, 2018. – 320 bet.
6. Quronov D., Rahmonov B. G‘arb adabiy tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari (o‘quv qo‘llanma-xrestomatiya). – Toshkent, — 2008. – 316 b.
7. Cho‘lpon. Adabiyot nadir. Toshkent, 1993. – B. 24.
8. Umar Xayyom. Ruboiylar. Toshkent, 1970. – B. 24.
9. Umurov H., Badiiy psixologizm va hozirgi o‘zbek romanchiligi. T.: Fan, - 1983. - 147 b.
10. XX asr o‘zbek adabiyoti masalalari (ilmiy maqolalar to‘plami). –Toshkent: Fan, 2012. – B. 245.